

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СЕРІЇ КНИГ «РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ»
НАУКОВО-РЕДАКЦІЙНА ГРУПА КНИГИ
«РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ. РІВНЕНЬСКА ОБЛАСТЬ»
МІЖНАРОДНИЙ ЕКОНОМІКО-ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ АКАДЕМІКА СТЕПАНА ДЕМ'ЯНЧУКА
РІВНЕНЬСКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА В УКРАЇНІ. РІВНЕНЬСЬКИЙ ОСЕРЕДОК

АНДРІЙ ЖИВ'ЮК

АНТОН ОЛІЙНИК:
НЕСКОРЕНА МРІЯ

Рівне
2019

УДК 94(477.81)“1940/1960”(092)
Ж 66

Рекомендовано до друку Вченою радою
Міжнародного економіко-гуманітарного університету
імені академіка Степана Дем'янчука
(протокол № 9 від 25.04.2019 року)

В оформленні обкладинки використані світлини:
Фрагмент пам'ятника за мотивами карело-фінського епосу «Калевала»
у м. Петрозаводск (Карелія). Ліс в урочищі Сандармох (Карелія). Фото автора

Рецензенти:
В. К. Баран
доктор історичних наук (Луцьк)
В. І. Гльницький
доктор історичних наук (Дрогобич)
Р. Ю. Подкур
кандидат історичних наук (Київ)

Жив'юк Андрій
Ж 66 Антон Олійник: Нескорена мрія. Науково-документальне видання. Рівне :
Дятлик М., 2019. – 312 с.
ISBN 978-617-515-306-2

Ця книга про прагнення людини до свободи – про українського повстанця Антона Олійника (1927-1967), який, втративши її, здійснив три успішні втечі з найвідоміших гулагівських таборів – Волголагу, Мінлагу, Дубравлагу. Ця книга про прагнення людини до волі – про поєдинок, який вів Антон Олійник з комуністичним режимом: позбавлений особистої свободи, він виплекав і реалізував свою мрію про волю, ставши одним з тих, хто зруйнував міф про тоталітарну систему. Автор завдячує усім, хто так або інакше сприяв у пошуку матеріалів та реалізації задуму цієї книги.

УДК 94(477.81)“1940/1960”(092)

ISBN 978-617-515-306-2

© Андрій Жив'юк, вступна стаття,
публікація документів, коментарі,
упорядкування, 2019

ЗМІСТ

Абревіатури, скорочення 9

Жив'юк Андрій. «А хто борець, той здобуває світ»:
Антон Олійник проти тоталітарної системи 11

Документи

№ 1. 1947, липня 2. Довідка відділу 2Н УМДБ у Рівненській області про затримання Антона Олійника під час проведення чекістсько-військової операції 41

№ 2. 1947, липня 2. Акт про вилучення документів у затриманого Антона Олійника 42

№ 3. 1947, липня 2. Довідка про вилучену в затриманого Антона Олійника зброю 43

№ 4. 1947, липня 2. Постанова на арешт Антона Олійника, затверджена начальником УМДБ у Рівненській області Володимиром Шевченком 44

№ 5. 1947, липня 5. Акт про відсутність майна у Антона Олійника 46

№ 6. 1947, вересня 20. Вирок Військового трибуналу військ МВС Рівненської області Антонові Олійнику 46

№ 7. 1948, жовтня 6. Вирок Спеціального табірному суду виправно-трудового табору «Е» МВС СРСР Антонові Олійнику і Алексеєві Масленнікову 48

№ 8. 1948, жовтня 7. Наказ начальника Волголагу Копаєва про переведення Антона Олійника до центрального штрафного табірному пункту за здійснення втечі 50

№ 9. 1949, березня 27. Акт, складений адміністрацією Каменниківського табірному пункту, про відмову Антона Олійника від вживання їжі 50

№ 10. 1953, вересня 26. Лист заступника начальника другого відділення Мінлагу Савицького начальнику режимної тюрми УМВС Кіровської області про етапування Антона Олійника для відбуття тюремного покарання 51

№ 11. 1953, листопада 17. Заява Антона Олійника прокурору з нагляду Кіровської тюрми щодо причини його утримання в тюрмі 52

№ 12. 1953, грудня 27. Заява Антона Олійника начальнику Кіровської тюрми щодо повідомлення батькам про його перебування в тюрмі 53

№ 13. 1954, лютого 9. Постанова прокурора прокуратури СРСР Самохіна про відмову в переведенні Антона Олійника на тюремний режим 53

№ 14. 1954, не раніше лютого 26. Характеристика заступника начальника Кіровської тюрми Доценка на ув'язненого Антона Олійника 56

№ 15. 1955, січня 18. Вирок Народного суду Сосновського району Рівненської області Антонові Олійнику	56
№ 16. 1955, не раніше січня 18. Довідка начальника Сосновського райвідділу міліції Калірова про ув'язненого Антона Олійника	58
№ 17. 1955, січня 31. Ухвала народного суду Сосновського району Рівненської області про приєднання нового терміну покарання Антонові Олійнику до не відбутого	58
№ 18. 1955, квітня 22. Ухвала Судової колегії в кримінальних справах Верховного суду Комі АРСР про перекваліфікацію злочину Антона Олійника і об'єднання термінів покарання для нього	60
№ 19. 1955, квітня 23. Вирок Судової колегії Верховного суду Комі АРСР Антонові Олійнику	61
№ 20. 1955, липня 11. Наряд на етапування ув'язненого Антона Олійника до Владимирської тюрми	64
№ 21. 1955, серпня 17. Скарга ув'язненого Антона Олійника на ім'я першого секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова	65
№ 22. 1956, липня 28. Характеристика на ув'язненого Владимирської тюрми Антона Олійника	83
№ 23. 1957, січня 29. Заява Антона Олійника начальнику Владимирської тюрми щодо купівлі підручників з хімії і анатомії	84
№ 24. 1957, грудня 10. Подання голові Владимирського обласного суду щодо заміни Антону Олійнику тюремного ув'язнення утриманням у виправно-трудоному таборі	85
№ 25. 1958, червня 25. Клопотання до адміністрації табору щодо оголошення Антону Олійнику про здобуття ним середньої освіти	87
№ 26. 1962, грудня 20. Заява Антона Олійника Генеральному прокуророві СРСР	87
№ 27. 1963, квітня 12. Довідка про огляд валізи з літературою ув'язненого Антона Олійника	90
№ 28. 1963, червня 25. Ухвала Судової колегії Верховного суду Комі АРСР про обрахування початку терміну відбуття покарання Антоном Олійником	90
№ 29. 1965, січня 26. Характеристика на ув'язненого в 11-му табірному відділенні Дубравлагу Антона Олійника	92
№ 30. 1965, не раніше квітня 18. Довідка співробітника Дубравлагу про співання пісень в'язнями-українцями	93

№ 31. 1965, серпня 14. Протокол огляду місця здійснення втечі ув'язненими Антоном Олійником і Романом Семенюком з 11-го табірної відділення, селище Явас Мордовської АРСР	94
№ 32. 1965, вересня 7. Відкритий лист Антона Олійника співробітникам КДБ 11-го табірної відділення Дубравлагу старшому лейтенантові Крутіну.	95
№ 33. 1965, вересня 24. Характеристика на ув'язненого в 11-му табірному відділенні Дубравлагу Антона Олійника	100
№ 34. 1965, листопада 14. Протокол затримання Антона Олійника і Романа Семенюка в с. Старий Берестовець Костопільського району Рівненської області	101
№ 35. 1965, листопада 14. Протокол особистого обшуку затриманого Антона Олійника	104
№ 36. 1965, листопада 15. Протокол допиту Романа-Володимира Семенюка	107
№ 37. 1965, листопада 22. Протокол допиту Романа-Володимира Семенюка	108
№ 38. 1965, листопада 24. Протокол допиту Романа-Володимира Семенюка	111
№ 39. 1965, листопада 30. Автобіографія Романа Семенюка	113
№ 40. 1965, грудня 15. Протокол огляду особистих речей ув'язненого Антона Олійника	115
№ 41. Без дати. Перелік власних книг, складений Антоном Олійником.	116
№ 42. 1966, січня 12. Протокол допиту Надії Дзюбук.	119
№ 43. 1966, січня 22. Протокол допиту Романа-Володимира Семенюка	123
№ 44. 1966, січня 29. Протокол-заява Юрія Шухевича-Березинського	124
№ 45. 1966, лютого 4. Протокол-заява Юрія Шухевича-Березинського	127
№ 46. 1966, лютого 5. Протокол допиту Горбового Володимира Григоровича	128
№ 47. 1966, лютого 18. Лист начальника Управління КДБ при РМ УРСР по Рівненській області П. Арнаутенка до Генерального прокурора СРСР Романа Руденка щодо справи Олійника-Семенюка	131
№ 48. 1966, березня 7-18. Власноручні покази Антона Олійника	134
№ 49. 1966, березня 14. Протокол додаткового допиту Антона Олійника	171

№ 50. 1966, березня 24. Протокол виявлення і відкриття кривілки-бункера в урочищі Борок поблизу с. Первятичі Сокальського району Львівської області	174
№ 51. 1966, квітня 6. Пояснення Антона Олійника щодо адрес, вилучених у нього під час арешту	176
№ 52. 1966, квітня 25. Протокол ознайомлення обвинуваченого Антона Олійника зі складом слідчої групи	184
№ 53. 1966, травня 21. Лист заступника прокурора Рівненської області С. Вишневецького до начальника Управління КДБ при РМ УРСР по Рівненській області П. Арнауценка про продовження терміну утримання під вартою А. Олійника і Р. Семенюка та виділення в окреме провадження матеріалів справи стосовно Р. Семенюка	185
№ 54. 1966, серпня 1. Лист помічника прокуратури м. Рівне Поротова до слідчого відділу УКДБ при РМ УРСР по Рівненській області про кінзійомку відтворення обставин справи Антона Олійника.	186
№ 55. 1966, серпня 4. Постанова Президії Верховної Ради СРСР щодо незастосування до Антона Олійника статей 6 і 41 Основ кримінального законодавства СРСР про заміну смертної кари позбавленням волі.	187
№ 56. 1966, серпня 23. Спрямування прокуратурою Рівненської області начальника УКДБ при РМ УРСР по Рівненській області П. Арнауценка постанови Президії Верховної Ради СРСР від 4 серпня 1966 р.	188
№ 57. 1966, серпня 24. Спрямування КДБ при РМ СРСР для УКДБ при РМ УРСР по Рівненській області постанови Президії Верховної Ради СРСР про незастосування до обвинуваченого Антона Олійника статей 6 і 41 Основ кримінального законодавства	189
№ 58. 1966, серпня 31. Лист слідчого відділу УКДБ при РМ по Рівненській області прокуратурі Рівненської області про закінчення провадження у кримінальній справі щодо обвинувачення Антона Олійника	190
№ 59. 1966, серпня 31. Повідомлення Управління охорони громадського порядку Рівненського облвиконкому про оголошене Антоном Олійником голодування	191
№ 60. 1966, вересня 1. Заява Антона Олійника начальникові тюрми про забезпечення умов для тривалого голодування	193
№ 61. 1966, вересня 2. Лист виконуючого обов'язки прокурора Рівненської області Гончаренка про відмову у задоволенні скарги Антона Олійника щодо повернення його справи для додаткового розслідування	193

№ 62. 1966, вересня 2. Спрямування виконуючого обов'язки прокурора Рівненської області Гончаренка голові Рівненського обласного суду С.Жилі кримінальної справи Антона Олійника для розгляду в суді	194
№ 63. 1966, вересня 5. Скарга Антона Олійника до голови КДБ СРСР	195
№ 64. 1966, вересня 7. Заява Антона Олійника про припинення голодування	200
№ 65. 1966, вересня 10. Заява Антона Олійника голові Рівненського обласного суду про ознайомлення з матеріалами справи	201
№ 66. 1966, вересня 24. Узагальнення начальника УКДБ при РМ УРСР по Рівненській області П. Арнауценка щодо практики проведення допитів та використання криміналістичних і оперативних засобів (на прикладі справи Антона Олійника і Романа Семенюка).	201
№ 67. 1966, жовтня 7. Повідомлення заступника голови Рівненського обласного суду І. Давиденка голові Верховного суду УРСР В. Зайчуку про суд над Антоном Олійником	221
№ 68. 1966, жовтня 13. Касаційна скарга Антона Олійника до Верховного Суду УРСР.	222
№ 69. 1966, жовтня 13. Клопотання Антона Олійника про виклик його на засідання Верховного Суду УРСР	239
№ 70. 1966, грудня 22. Постанова Президії Верховної Ради УРСР про відхилення клопотання Антона Олійника щодо помилування.	239
№ 71. 1967, січня 5. Лекція, прочитана підполковником Кислашком для слухачів курсів перепідготовки Київської школи КДБ №204, про розшук і захоплення колишніх керівників ОУН, які втекли з місць ув'язнення і перейшли на нелегальне становище (на прикладі справи Антона Олійника і Романа Семенюка).	240
№ 72. 1967, лютого 7. Повідомлення заступника начальника 10-го відділу КДБ при РМ УРСР Дарабана Голові Верховного Суду УРСР Зайчуку про виконання смертного вироку щодо Антона Олійника	260
№ 73. 1982, лютий. Спогади Валерія Марченка про Антона Олійника	261
Фотододаток	269
Іменний покажчик	298
Географічний покажчик	305

АБРЕВІАТУРИ, СКОРОЧЕННЯ

Арк. – аркуш

АРСР (АССР) – автономна радянська соціалістична республіка (автономная советская социалистическая республика)

ВББ (ОББ) – відділ боротьби з бандитизмом (отдел борьбы с бандитизмом)

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВТТ (ИТЛ) – виправно-трудова табір (исправительно-трудова лагерь)

ГДА – Галузевий державний архів

ЗЧ – Закордонні частини

КДБ (КГБ) – Комітет державної безпеки (Комитет государственной безопасности)

КК (УК) – кримінальний кодекс (уголовный кодекс)

КНС – контрольна-наглядова справа

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

КПК (УПК) – кримінально-процесуальний кодекс (уголовно-процессуальный кодекс)

ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України

МВС (МВД) – Міністерство внутрішніх справ (Министерство внутренних дел)

МДБ (МГБ) – Міністерство державної безпеки (Министерство государственной безопасности)

НКВС (НКВД) – Народний комісаріат внутрішніх справ (Народный комиссариат внутренних дел)

ОТП (ОЛП) – окремий табірний пункт (отдельный лагерный пункт)

ОУН – Організація українських націоналістів

ОУН(б) – Організація українських націоналістів (бандерівців)

ППШ – пулеміот-пістолет Шпагіна

р. – рік

РВ (РО) – районний відділ (районный отдел)

РК – районний комітет

РРФСР (РСФСР) – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика)

с. – село

СБ – Служба безпеки

СБУ – Служба безпеки України

СВТ – самозарядна вiнтовка Токарева

Спр. – справа

СРСР (СССР) – Союз Радянських Соцiалiстичних Республiк (Союз Советских Социалистических Республик)

Т. – том

ТТ – тульськiй Токарева (пiстолет)

УКДБ – Управлiння Комiтету державної безпеки

УМВС (УМВД) – Управлiння Мiнiстерства внутрiшнiх справ (Управление Министерства внутренних дел)

УМДБ (УМГБ) – Управлiння Мiнiстерства державної безпеки (Управление Министерства государственной безопасности)

УНКВС (УНКВД) – Управлiння Народного комiсарiату внутрiшнiх справ (Управление Народного комиссариата внутренних дел)

УНКДБ (УНКГБ) – Управлiння Народного комiсарiату державної безпеки (Управление Народного комиссариата государственной безопасности)

УПА – Українська повстанська армiя

УРСР (УССР) – Українська Радянська Соцiалiстична Республiка (Українська Советская Социалистическая Республика)

Ф. – фонд

ЦК – центральний комiтет

ЧВО – чекiстсько-вiйськова операцiя

«А ХТО БОРЕЦЬ, ТОЙ ЗДОБУВАЄ СВІТ»: АНТОН ОЛІЙНИК ПРОТИ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ

Тривожне літо 1965-го

З кінця весни до початку осені 1965 року український КГБ не мав спокою.

У Київському державному університеті імені Тараса Шевченка вкотре забродила молодь – на засіданнях гуртка української літератури розгорнули дискусію щодо «правильності національної політики»¹. 23 квітня у селі Ільїн Гоцанського району на Рівненщині виявлено 10 листівок, виготовлених учнем місцевої школи Віктором Дубичем, які містили заклик від «Комітету молоді»:

«Товариші! Працівники й робітники, не підкоряйтеся гнобителям народу, беріть до рук зброю, проводьте страйки, демонстрації, не виходьте на роботу».

Листівки «антирадянського націоналістичного змісту» знайдені 8 липня на ринковій площі у місті Збараж Тернопільської області:

«Сплюндрована і беззачешена стогне Україна під тягарем жандармських порядків: повсякденно принижується національна гордість українців, мова і культура. [...] Але колесо історії перемеле існуючий лад і на його руїнах ми побудуємо справді Вільну Україну»².

Невстановленою групою осіб у Здолбунівському районі Рівненської області поширені листівки від імені «Патріотів України»:

«До вас звертаємося ми. До вас, хто з вини комуністично-колоніальної влади втратив все найдорожче в житті, хто плакав далеко від Батьківщини в тюремних застінках, у кого народились діти без батьків... [...] Стогне наша земля! Повстанемо ж і захистимо її! Хіба ми не онуки Залізняка, Гонти і Кармелюка, хіба ми не діти своєї землі? В усьому світі рвуться кайдани рабства, народи борються! Настав і наш час! [...] Свобода, щастя або смерть!»³.

Упродовж 1965 р. у СРСР розповсюджено 9697 антирадянських документів, у тому числі 8429 листівок, виготовлених 1292 авторами. Такі випадки органами КГБ зафіксовані у Києві, Волинській, Івано-Франківській, Рівненській, Сумській та інших областях України⁴.

Компартійне керівництво вбачало причини сплеску антирадянських настроїв у масовому поверненні до республіки звільнених з таборів членів ОУН-УПА і їх прибічників та в діяльності дисидентів. У розмові з першим

¹ Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті роки ХХ ст.). К.: Рідний край, 2000. С. 421.

² Політичні протести й інакодумство в Україні (1960-1990): Документи і матеріали / Упоряд В. М. Даниленко. К.: Смолоскип, 2013. С. 97-101, 107-108, 114-115.

³ Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні. С. 40.

⁴ Там само. С. 429.

секретарем ЦК КПУ Петром Шелестом начальник УКГБ у Тернопільській області Л. Ступак наголосив, що в область із заслань і поселень повернулись близько 30 тисяч колишніх оунівців, далеко не всі з яких «політично й ідеологічно роззбрóїлися» та не демонструють «особливої лояльності» до радянської влади⁵. 2 вересня 1965 р. на засіданні Президії ЦК КПРС члени цього вищого органу політичної влади в СРСР – голова комітету партійно-державного контролю ЦК Александр Шелепін, голова ідеологічної комісії ЦК Пьотр Демічев, секретар ЦК з ідеології Михайл Суслов, голова Ради Міністрів СРСР Николай Косигін з подачі першого секретаря ЦК Леоніда Брежнєва – заявили про те, *«що в Україні нібито слабо ведеться боротьба з проявами буржуазного націоналізму, що ідеологічна робота, особливо серед молоді, ослаблена, а пропаганда дружби народів та інтернаціональне виховання поставлені погано»*⁶.

Як наслідок, наприкінці літа – на початку осені 1965 р. Україною прокотилася хвиля арештів: у Києві, Одесі, Луцьку, Львові, Тернополі, Івано-Франківську співробітниками КГБ були затримані 24 активних учасники українського національного руху – Іван Гель, Михайло і Богдан Горині, Михайло Косів, Михайло Осадчий, Іван Світличний, Опанас Заливаха, Володимир Мороз, Михайло Масютко, Святослав Караванський та інші⁷. На знак протесту проти репресій влади 4 вересня 1965 р. у кінотеатрі «Україна» в Києві під час перегляду кінофільму «Тіні забутих предків» група інтелігенції, зокрема Іван Дзюба, Василь Стус, Вячеслав Чорновіл, ініціювали відому акцію громадянської непокори.

24 серпня 1965 р., коли співробітники КГБ здійснили перший з черги запланованих арештів – арешт І. Геля, сталася подія, про яку тоді ніхто не знав і знати не міг: адміністративні межі УРСР перетнули два втікачі з Дубравлагу – засуджені до 25-річного ув'язнення, «особливо небезпечні» політичні в'язні Антон Олійник і Роман Семенюк. За дванадцять днів перед тим їм вдалась зухвала втеча з 11-го табірної відділення Дубравного ІТЛ у селищі Явас Мордовської АРСР. Надзвичайні заходи, вжиті адміністрацією табору і територіальними службами МВД і КГБ, результату не дали: втікачі зникли з їх поля зору. Спецслужби оголосили всесоюзний розшук.

⁵ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / заг. ред. та вступ Ю. Шаповала. К.: АДЕФ-Україна, 2011. С. 353-354.

⁶ Там само. С. 333-334.

⁷ Секо Я. Арешти 1965 р. в УРСР як засіб боротьби комуністичної партії з інакодумством. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія «Історія»*. Тернопіль, 2015. Вип. 2. Ч. 4. С. 57-66.

Хто такий Антон Олійник?

Насправді про Антона Олійника відомо мало. Хоча у 1966-1967 рр. радянські газети подали чимало викривальних публікацій про «запроданця» і «вбивцю» Олійника. Однак це мало на меті одне – затаврувати, щоб забути. Інформацію настільки ретельно заховали у відомчих архівах і затерли у людській пам'яті, що навіть у фундаментальному енциклопедичному довіднику «Рух Опору в Україні» не вказані ні рік, ні місце його народження, зазначені помилкові рік і місце смерті та підпільний псевдонім⁸. Посмертні згадки про нього знаходимо в «Українському віснику» за 1970⁹ і 1972 рр.¹⁰

Найрезонансніша публікація про Антона Олійника з'явилась у першому числі мюнхенського журналу «Сучасність» за 1982 р.¹¹ Її автор – Валерій Марченко – створив яскравий нарис про легендарного повстанця і в'язня ГУЛАГу, послуговуючись таборовими розповідями, зібраними під час свого першого ув'язнення (1973-1981). Поява цього нарису стала однією з причин нового арешту і смерті В. Марченка у 1984 р.

«За мотивами» публікації у «Сучасності» газета «Свобода» наступного року видрукувала цикл статей Л. Волянської, де фактологічна основа біографії А. Олійника, подана В. Марченком, була доповнена розлогими політико-ідеологічними коментарями¹².

Спогадами про втечу А. Олійника і Р. Семенюка з Дубравлагу в 1965 р. поділились їх співтабірники Анатолій Радигін¹³, Михайло Хейфец¹⁴, Левко Лук'яненко¹⁵. Ці спогади цікаві, найперше, висвітленням реакції на втечу таборової спільноти, як в'язнів, так і представників адміністрації.

Після проголошення незалежності України окремі згадки про А. Олійника траплялись у краєзнавчих публікаціях, що виходили на Рівненщині. Лише в 2017-2018 рр. опубліковані узагальнюючі дослідження Ігоря Марчука¹⁶

⁸ Олійник Антон. *Рух Опору в Україні: 1960-1990. Енциклопедичний довідник* / гол. ред. Осип Зінкевич; вид. друге, доповн. К.: Смолоскип, 2012. С. 535-536.

⁹ Клопотання С. Караванського. *Український вісник. Січень 1970 – травень 1970*. Вип. I-II. Париж; Балтимор, 1971. С. 182-183.

¹⁰ Пам'яті Антона Олійника (08.1970). *Український вісник. Березень 1972*. Вип. VI. Париж; Балтимор, 1972. С. 110-113.

¹¹ Марченко В. Антон Олійник. *Сучасність*. 1982. Ч. 1-2 (253-254). С. 171-177.

¹² Волянська Л. Тінь Антона Олійника налякала знову «Рад-соц-концтаборів Союз». *Свобода*. 1983. 29, 30 листопада, 1, 2, 3 грудня.

¹³ Радигін А. У таборі свято. «Щастя вам, мої улюблені вороги». *Радигін А. Життя в мордовських концтаборах зблизька*. Мюнхен, 1974. С. 68-73.

¹⁴ Хейфец М. Василь Стус – в українській поезії тепер більшого немає. *Іноземці про українських політв'язнів: Спогади*. Упор. О. Голуб; передм. Є.Сверстюка. Київ, 2013. С. 393-481.

¹⁵ Лук'яненко Л. Фатум (Втеча Олійника і Семенюка). *Лук'яненко Л. З часів неволі: Сосновка-7*. Київ, 2005. С. 331-346.

¹⁶ Марчук І. Людина, що тричі втікала з ГУЛАГу. *Galinfo*. 2017. 26 листопада. [режим доступу: https://galinfo.com.ua/articles/lyudyna_shcho_trychi_vtikala_z_gulagu_275255.html, дата звернення: 01.03.2019].

і Андрія Жив'юка¹⁷, оперті на 12-томну архівно-кримінальну справу А. Олійника, що включає документи слідчих, судових, пенітенціарних органів, органів державної безпеки, епістолярні джерела, як також на інші документальні комплекси, що походять з архіву Служби безпеки України, наукову і мемуарну літературу, періодичні видання.

Рідкісна можливість, яку надають матеріали справи А. Олійника – співставлення, порівняння різного роду джерел: записів Олійника, слідчої документації, судової документації, оперативних матеріалів КГБ, тобто можливість водночас побачити події очима їх учасників, які належали до різних сторін. Унікальними, на нашу думку, є два джерела зі справи – записи А. Олійника (допомагають з'ясувати мотивацію, психологію його дій і вчинків) та оперативні і слідчі узагальнення органів КГБ (розкривають методи, прийоми, комбінації, які використовували органи).

Антон Олійник був одним з десятків і сотень тисяч бійців, які у 1940-х-1950-х роках полягли в боротьбі з більшовицьким режимом чи були ним ув'язнені. У чому ж особливість його випадку? Чому саме він так налякав систему?

Родина і школа

Антон Якимович Олійник народився у 1926 р. на хуторі Березина, що належав до села Друхів Людвипільської гміни Костопільського повіту Волинського воєводства. Родина Олійників до хутора Березина, понад Случем, потрапила із села Перемиль, з-понад Стиру (нині це сусідні області – Рівненська і Волинська) у 1913 р. Батько Антона Яким купив у Березині близько 12-ти гектарів панської землі, з них 4 га лісу. Уже за рік його мобілізували на фронт Першої світової, де воював до 1917 р. Після демобілізації повернувся до праці на землі, яку перервала Друга світова війна: у 1944 р. немолодого вже Якіма Марковича Олійника забрали до Червоної армії, в робітничий батальйон. Там захворів на малярію, від якої помер у квітні 1947 р.¹⁸ Мати – Марія Филімонівна – мусила йти до колгоспу, важка праця звела її до могили у 1960 р.¹⁹

Яким і Марія Олійники мали трьох дітей. Окрім Антона, старший син Микола, 1923 року народження, вбитий 5 або 6 березня 1945 р. радянською військовою групою на лузі під с. Хмелівка Сосновського району. Чи був він

¹⁷ Жив'юк А. Людина і система: Антон Олійник проти радянського тоталітарного режиму. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки» / редкол.: В. В. Трофимович (гол. ред.) [та ін.]. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2018. Вип. 27: На пошану Володимира Трофимовича. С. 137-144.

¹⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України, Рівне (ГДА СБУ, Рівне). Ф. 4(Р). Спр. 19033. Т. 1. Арк. бзв.

¹⁹ Там само. Т. 2. Арк. 10зв.

у підпіллі – невідомо, як і обставини його загибелі²⁰. Найменша – Надія, 1932 року народження, стала вірним ангелом-охоронцем уцілілого брата Антона.

Антон з малолітства працював поруч з батьками на землі. Шкільне навчання розпочав за польської влади, у 1941 р. закінчив 5 класів Друхівської неповної середньої школи, у 1942 р. – 7 класів Голубненської школи, у 1943 р. – 8 класів Березнівської гімназії²¹. Проте визначальний вплив на його формування мала не школа (національна освіта в умовах Другої Речі Посполитої, СРСР і Третього Рейху була зведена нанівець), а просвітянська література, яка видавалась переважно у Львові і звідти поширювалась на західноукраїнські землі. Спроби «полонізації» (до 1939 р.), «радянзації» (1939-1941) і «нацифікації» (1941-1944) регіону, спрямовані на нівелювання національної ідентичності мешканців та їх «інструменталізацію» авторитарно-тоталітарними режимами, штовхнули хлопця до лав українського резистансу.

Підпілля

У 1943-1947 рр. Антон Олійник боровся в складі Української повстанської армії на Людвипільщині проти нацистських поліцейних підрозділів, внутрішніх військ НКВД, радянських партійних і каральних структур.

1943 р. на хуторі Березина знаходився штаб сотні Адама Рудика-«Шаули». Очевидно, що саме тоді юнак долучився до повстанців. Наприкінці 1943 р. А. Олійник відбув пропагандистський «вишкіл» ОУН, спочатку у своєму хуторі, потім – у сусідньому хуторі Городище, посівши місце керівника районного проводу юнацької сітки²².

У щонедільному звіті фельдшера санітарного пункту «Долина» (с. Тинне Сарненського району) Олексія Чміля-«Березовського» за березень 1944 р. знаходимо повстанця з відділу І. Литвинчука-«Дубового» (охорона «Дуба») на псевдо «Мрія» (таке псевдо мав А. Олійник), котрий перебував на лікуванні з 10 березня внаслідок захворювання на тиф²³. Коли співставити цю інформацію зі свідченням А. Олійника, нібито у 1944 р. він був прийнятий учителем у с. Мокре, але не зміг там працювати, бо захворів на тиф²⁴, можемо зі значною долею вірогідності припустити, що саме він лікувався у санпункті «Долина» від тифу, а, значить, ще з 1943 р. був вояком УПА.

Від кінця 1944 р. Антон Олійник, який мав уже новий організаційний псевдонім «Індус», здійснював керівництво юнацьким надрайонним проводом. У його контрольно-наглядовій справі збереглися «грипси» з наказами «юнакам

²⁰ Там само. Т. 3. Арк. 69-70.

²¹ Там само. Т. 1. Арк. 12зв.

²² Там само. Арк. 10.

²³ ГДА СБУ, Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П-5952. Арк. 33.

²⁴ ГДА СБУ, Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 19033. Т. 1. Арк. 13.

і юначкам», які у 1945 р. використовували в оперативній роботі співробітники УНКГБ у Рівненській області²⁵.

З 1945 р. А. Олійник-«Індус» послідовно входив до охорони оунівських керівників районної і надрайонної ланки Василя Олійника-«Полтавця» (двоюрідний брат А. Олійника), Григорія Пилипаки-«Дуба», Анастасія Усачука-«Шуляка». Окрім того, навесні 1945 р. навчався у підстаршинській школі УПА при відділі Федора Воробця-«Верещаки»²⁶, згодом мав спрямування від окружного референта СБ ОУН Андрія Пашковця-«Кнопки» до праці у підпільній друкарні.

Після загибелі 12 червня 1947 р. А. Усачука-«Шуляка» разом з чотирма охоронцями Антон лишився сам. 30 червня 1947 р. його затримала спецгрупа МГБ²⁷, яка діяла під виглядом «кнопківців»-«верещаківців». Тут не обійтись без пояснень. «Кнопківцями», «верещаківцями» або «смоківцями» називали частину підпілля ОУН на Рівненщині у 1945-1949 рр. Назви походять від псевдонімів слідчого, референта СБ ОУН Північно-східного краю «Одеса» і «Степ» А. Пашковця-«Кнопки», керівника крайового проводу ОУН на Південно-східних українських землях Ф. Воробця-«Верещаки», крайового провідника ОУН на Північно-західних українських землях та крайового референта СБ ОУН Миколи Козака-«Смока». Восени 1945 р. між ними та організаційним референтом крайового проводу Степаном Янішевським-«Далеким» виник конфлікт через знищення працівниками референтури СБ багатьох вояків УПА та членів підпілля ОУН, запідозрених у агентурній діяльності на користь радянських каральних органів. С. Янішевський-«Далекий» з частиною місцевих повстанців вийшов з підпорядкування М. Козака-«Смока» і Ф. Воробця-«Верещаки» та почав діяти самостійно. А. Олійник-«Індус» опинився, як і більшість підпільників на Людвипільщині, у підпорядкуванні «Далекого». Цей фактор активно використовували спецгрупи МГБ, котрі діяли то під виглядом «смоківців»-«верещаківців», то «далеківців». У 1949 р. новому крайовому керівникові ОУН на ПЗУЗ Василеві Галасі-«Орлану» вдалося залагодити конфлікт, приєднавши «далеківців» до діючого підпілля ОУН та відновивши єдність українського визвольного руху на Волині та Поліссі²⁸.

Перший арешт і вирок

Під час затримання 30 червня 1947 р. в Антона Олійника, окрім іншого, були вилучені і згодом знищені його власноручні записи під заголовком «Матеріали до політичного вишколу» та «антирадянська націоналістична

²⁵ Там само. Контрольно-наглядова справа (КНС). Арк. 20-23.

²⁶ Там само. Т. 1. Арк. 11.

²⁷ Гладков Т., Стекля Б. Рассказы полковника Бондаря. *Чекисты рассказывают*. Кн. 6-я / Сост. В. Листов. М., 1985. С. 141.

²⁸ Марчук І. Людина, що тричі втікала з ГУЛАГу.

література». В акті опису цієї літератури зазначені праці «Ідейно-політичне обличчя більшовизму»²⁹, «Большевицька демократизація Європи»³⁰, «Револьюційний фронт українського самостійництва»³¹, «До основ нашої міжнародньої тактики»³² та ін. Тобто, у нього вилучили програмні праці провідних на той час ідеологів ОУН Дмитра Маївського і Мирослава Прокопа, опубліковані в організаційному офіціозі «Ідея і чин». Геть не кожен нелегал мав у своїй течці таку лектуру, як і не кожен був готовий до її вивчення та популяризації. Це дає підставу трактувати діяльність А. Олійника-«Індуса» не лише як охоронця-боївкаря, а й як підпільника-пропагандиста.

У обвинуваченні щодо А. Олійника, затвердженому 5 вересня 1947 р. начальником УМГБ у Рівненській області Володимиром Шевченком, поруч із зазначеними вище фактами, окремий наголос був зроблений на його участі «у вбивстві в Сосновському районі трьох радянсько-партійних працівників»³³. Згадана подія сталась 6 грудня 1946 р., коли у с. Друхів з метою збору коштів і заготівлі картоплі перебувала група радянсько-партійного активу. Групу очолював завідувач відділу агітації і пропаганди райкому КП(б)У, лейтенант Семьон Філаретов, до неї входили другий секретар Сосновського райкому ЛКСМУ, молодший лейтенант Яків Сагайдак, заготівельник районного уповноваженого наркомату заготівель Григорій Мосійчук та завідуючий районною ошадкасою Григор'єв. На під'їзді до села група потрапили в засідку. В результаті перестрілки С. Філаретов, Я. Сагайдак і Г. Мосійчук були вбиті, повстанці забрали їх зброю (автомати та пістолет) і зникли³⁴.

Вина за участь у цій сутичці і загибель районної номенклатури стала головним пунктом звинувачення А. Олійника як у 1947 р., так і в подальшому. Один із вбитих, Яків Сагайдак, був не лише демобілізованим офіцером і комсомольським функціонером, а й сином першого секретаря Сосновського райкому КП(б)У Іларіона Сагайдака. І. Сагайдак – уродженець села Харитонівка на Чернігівщині – став радянським функціонером у період колективізації, розкуркулення і Голодомору, послідовно очолюючи сільраду, районний комбід, колгосп. Після закінчення комуністичної школи в Чернігові спрямований на партійну роботу, зокрема, у 1939 р. – секретарем Козинського райкому КП(б)У на Рівненщині. Війну перебував у тилівій Чкаловській області, з 1944 р. – перший секретар Людвипільського (Сосновського) райкому компартії³⁵.

²⁹ Дума П. Т. (Маївський Дмитро). Ідейно-політичне обличчя більшовизму. *Ідея і чин*. 1944. Ч. 8. С. 12-19.

³⁰ Дума П. (Маївський Дмитро). Большевицька демократизація Європи. *Ідея і чин*. 1945. Ч. 9. С. 1-18; Видання ОУН. 1945. 36 с.

³¹ Вировий М. В. (Прокоп Мирослав). Револьюційний фронт українського самостійництва (розвиток і стан націоналістичних сил та наші спроможності). *Ідея і чин*. 1943. № 2. С. 6-12.

³² Садовий В. В. (Прокоп Мирослав). До основ нашої міжнародньої тактики. *Ідея і чин*. 1943. № 2. С. 12-18.

³³ ГДА СБУ, Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 19033. Т. 1. Арк. 61.

³⁴ ГДА СБУ, Рівне. Ф. 28. Оп. 3. Спр.7. Арк. 176.

³⁵ ЦДАГО України. Ф 1. Оп. 45. Спр. 567. Арк. 16

Винні у смерті його сина мали бути зразково покарані. 20 вересня 1947 р. Антон Олійник, з огляду на Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1947 р. про скасування смертної кари, засуджений Військовим трибуналом військ МВД Рівненської області, відповідно до статті 54, пунктів 1а, 11 Кримінального кодексу УРСР, до 25-и років ув'язнення у виправно-трудовах таборих та ще 5-и років позбавлення політичних прав без конфіскації майна за відсутністю такого³⁶.

Людина і тоталітарна система

Випадок Антона Олійника – одного з тих, хто відкрито, зі зброєю в руках протидіяв утвердженню тоталітаризму в його більшовицькій іпостасі на теренах Західної України, був схоплений і ув'язнений у радянських таборих – показовий у контексті аналізу тоталітарних практик радянської системи.

Характеристика тоталітарної держави, запропонована у 40-50-х рр. ХХ ст. теоретиками Ганною Арендт, Карлом Фрідріхом, Збігневом Бжезінським, Мілованом Джиласом та іншими, включає таку її базову ознаку, як повний (тотальний) контроль держави над усіма сферами життя суспільства. До сутнісних рис тоталітарної державної моделі відносять: одержавлення всіх легальних організацій, дискреційні (не обмежені законом) повноваження влади, заборону демократичних організацій, ліквідацію конституційних прав і свобод, мілітаризацію суспільного життя, репресії проти інакодумців тощо. Водночас, специфікою тоталітарних структур є і завжди було прагнення, на відміну від інших соціальних утворень, регламентувати і підпорядкувати не лише зовнішні прояви людської поведінки, але і внутрішній світ людини.

Тоталітарна структура потребує нормативної поведінки, для неї важливо, щоб її члени виконували встановлені вимоги. Але не тільки. Вона вимагає любові до себе, своєї пріоритетності в системі цінностей її членів. Саме тому тоталітарні держави знищували не лише тих, хто відкрито виступав проти них, але й тих, хто відкрито і повсякчасно не декларував своєї відданості, захоплення, підпорядкованості³⁷.

Чи могла, за таких умов, окрема людина протистояти тоталітарній державі, зокрема радянській? З допомогою яких методів і засобів вона могла це робити? Чи була можливість збереження своєї ідентичності в умовах тоталітарного, а тим паче табірної і тюремного режиму? Як змінювались методи тиску і протистояння йому відповідно до зміни політичного режиму – «за Сталіна», «за Хрущова», «за Брежнєва»? Як система намагалася стерти суспільну пам'ять про національно-визвольний рух?

³⁶ ГДА СБУ, Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 19033. Т. 1. Арк. 70-71.

³⁷ Андрусак Т. Тоталітарні структури: базові характеристики. *І. Незалежний культурологічний часопис*. 2002. Ч. 25: Насильство, влада, терор. С. 138–139.

Перша втеча

«Табірна одісея» Антона Олійника тривала майже двадцять років (загальний термін відбуття покарання склав 44-и роки). За цей час він побував у трьох виправно-трудовах таборах (Волголаг, Мінлаг, Дубравлаг) і двох тюрмах (Кіровська, Владимирська), змінивши не один десяток табірних і пересильних пунктів та штрафних ізоляторів. Антон Олійник здійснив успішні втечі з усіх трьох таборів, у яких його утримували, ще декілька таких спроб закінчились невдачею.

В'язень колимських таборів, між ними «табору смерті» Бутугичаг, Анатолій Новак пригадував, що у колі близьких друзів-однодумців варіант втечі, як способу порятунку «тяжковаговиків» (засуджених на 25 років неволі) обговорювали. Однак усвідомлювали:

«Втеча з радянського табору – справа маловірогідна й смертельно небезпечна»³⁸.

Існує думка, що епоха втеч з радянських таборів скінчилася на початку 1950-х рр., коли визрів організований, на противагу стихійному, спротив в'язнів. На зміну прийшла «епоха масових страйків, бунтів і повстань», підготовлених організаційно такими структурами, як створена Михайлом Сорокою у таборах «ОУН-Північ» (1947-1952)³⁹. Якщо розглянути статистику, то у 1948 р. спроби втечі становили 0,33 % від загальної кількості в'язнів, у 1954 р. цей показник зменшився майже втричі – до 0,12 %. З них успішні втечі склали 0,01 %⁴⁰, тобто втікач мав один шанс з десяти тисяч.

Першу втечу («на підриив», у чистому полі) Антон Олійник здійснив 15 вересня 1948 р. з табірної пункту Каменікі Волголагу МВД разом з Алексеем Масленниковим, засудженим у 1948 р. за постановою ВЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності»⁴¹, відомої під назвою «Закон про п'ять колосків».

Мотивом до втечі стало не так прагнення повернути особисту свободу, як відчай від нелюдських умов утримання в таборі. На сьомий день, 21 вересня, втікачів упіймали, жорстоко зтортували, але залишили жити. Упродовж наступних шести років у таборово-тюремній біографії Антона Олійника були центральний штрафний табірний пункт Рожново Волголагу, Мінлаг, Кіровська тюрма, знову Мінлаг.

³⁸ Новак А. Пошесть. *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Кн.5. Рівне, 2014. С. 102.

³⁹ Бондарук Л. Михайло Сорока. Дрогобич, 2001. С. 35.

⁴⁰ История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. Т. 6: Восстания, бунты и забастовки заключённых. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов. Сост. О. В. Лавинская. Москва, 2004. 736 с.; Система исправительно-трудоу лагерей в СССР, 1923-1960. Справочник. Сост. М. Б. Смирнов. Москва, 1998. 600 с.

⁴¹ ГДА СБУ, Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 19033. Особова справа ув'язненого. Т. 1. Арк. 14.

Друга втеча

17 серпня 1954 р., вже по смерті Сталіна, Антонові вдалась друга втеча – з табірнього пункту № 5 Мінлагу МВД, м. Інта Комі АРСР, разом з Григорієм Лисюком, через підкоп з вбиральні довжиною 19,5 м⁴². Непрохідною тайгою Олійник пройшов один за 28 діб кількасот кілометрів і зрештою дістався України. Зустрівся з матір'ю і сестрою, спробував відновити зв'язки з антирадянським підпіллям⁴³. Однак 7 листопада 1954 р. був затриманий у Костополі. Окрім поновлення 25-річного таборового терміну, суд призначив Антону Олійнику, як особливо небезпечному злочинцеві, тюремне утримання⁴⁴.

З Владимирської тюрми 17 серпня 1955 р. він написав лист до Микити Хрущова, де іменував себе «великомучеником», який пережив більше за своїх батька і діда разом взятих; «громадянином СРСР», позбавленим громадянських прав, котрий не мав жодного документа, що засвідчував би його радянське громадянство; втікачем, покараним знову і знову за те, що не стерпів кар; бранцем, який «у житті своєму не бачив ні радості, ні щастя, ні життя».

Лист Антона Олійника демонструє його людську гідність і суверенітет, які він зберіг у протистоянні з тоталітарною системою, котра не змогла зробити з нього «гвинтика»:

«Невже людина народжується на землю для того лише, щоб страдати, мучитись, весь час очікувати, замість жити, і, проклинаючи це життя, піти назад у вічний спочинок? Всім же нам відомо, що людина повинна жити, насолоджуватись життям, бути щасливою, мати свої радощі, почуття, любов, мати свою любиму жінку, сім'ю, дітей, мати свою волю. (...) Звісно, можна сказати: що значить моя загибель, якоїсь одиниці, коли у нас, в Радянському Союзі, більше 200 мільйонів людей? Від того, живу я, чи розчавлять мене, як комаху, чи доживати віку буду в тюремних стінах, від цього становище не змінюється. Але треба пам'ятати, що я така ж людина, як і всі решта людей на землі, окремо взята кожна з них. І жити мені так само хочеться, і життя мені дороге, як Вам і всім решті людям»⁴⁵.

Не змогла система змусити Антона Олійника відмовитися від його національно-державних переконань, що виразно засвідчує інша філіппіка з листа до Хрущова:

«Хіба я винен, що я так любив свою Україну? Хіба винен, що ідеї самостійної України в підпільній літературі українських націоналістів у 1943-44 рр. збуджували у мені такі симпатії, що я готовий був йти не тільки проти Радянського Союзу, але за них я готовий був йти проти всього світу, якби тільки мене послали б на це»⁴⁶.

⁴² ГДА СБУ, Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 19033. Т. 8. Арк. 45-45зв.

⁴³ Там само. Т. 2. Арк. 126-127.

⁴⁴ Там само. Т. 8. Арк. 45-45зв.

⁴⁵ Там само. Т. 1. Арк. 84.

⁴⁶ Там само. Арк. 84-84зв.

Тому апеляція в'язня до керівника КПРС із запитанням, чому доводиться каратись, як великомученику, адже той в'язень «не злодій, не хуліган, не шахрай, не який-небудь аферист, не вбивця, не шпигун чи диверсант, не син поміщика і ніякий політичний діяч, а син простого вічного орача», була зайвою. Для радянської влади він був кимось гіршим і небезпечнішим за вбивцю чи навіть сина поміщика – українським буржуазним націоналістом, бандерівцем. Очевидно тому, пишучи скаргу на ім'я Хрущова (а її уважно прочитали, навряд чи Микита Сергійович, але ті, кому належало), Антон Олійник, сам того не бажаючи, ухвалював для себе остаточний вирок.

Скарга написана 17 серпня 1955 р., а зареєстрована в секторі листів загального відділу ЦК КПРС аж через рік, 23 серпня 1956 р., тобто вже після XX з'їзду партії. Прочитана уважно, про що свідчать підкреслення, зроблені червоним та синім олівцем на кожній сторінці. За цими підкресленнями можемо судити, яка саме інформація цікавила читачів скарги.

Зміна стратегії і тактики

Час з 5 серпня 1955 р. до початку 1958 р., проведений у Владимирській тюрмі, Антон Олійник використав для самоосвіти. Здобуття атестата про середню освіту у вечірній школі, викладачів і підручників для якої домоглися в'язні, не було самоціллю. Потреба опанування новими знаннями диктувалась зміною стратегії і тактики протистояння тоталітарній державі в умовах її позірної лібералізації, необхідністю переходу від революційної теорії до еволюційної.

З особливою наполегливістю заповзялися студіювати гуманітарні дисципліни, серед яких класичну філософію і літературу, історію, іноземні мови. Антон Олійник визначив для себе предметом зацікавлення соціологію. Деяка лектура для цього, включно з дореволюційними виданнями, знайшлась у бібліотеці Владимирського централу. Пізніше, вже у таборі, Антон Олійник зібрав унікальну бібліотеку, левову частку якої склали видання, придбані на заощаджену платню через систему «Книга поштою» у Києві.

Для реалізації свого задуму він скористався «вікном можливостей», яке відкрили перед громадянами СРСР, у тому числі й ув'язненими, прийняті у 1959⁴⁷ і 1960⁴⁸ рр. постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про покращення розповсюдження книг і книжкової торгівлі.

⁴⁷ О мерах по улучшению распространения книг. Постановление Совета Министров СССР № 347 от 1 апреля 1959 г. *Собрание постановлений Правительства СССР*. 1959. № 7. С. 43.

⁴⁸ О состоянии и мерах улучшения книжной торговли. Постановление ЦК КПСС от 31 мая 1960 г. *Справочник партийного работника*. Выпуск третий. М., 1961. С. 537-541.

Лектура і замисли

Як можна судити з переліку книг таборової бібліотеки Антона Олійника, зібраної у 1959-1965 рр., його улюбленими авторами були Джон Локк, Бенедикт Спіноза, Поль Гольбах, Анрі Сен-Сімон, Шарль Монтеск'є, Девід Юм, Фрідріх Гегель, Макс Борн, Альберт Ейнштейн, Гарольд Нікольсон, Томас Пейн, Вільгельм Віндельбанд та деякі інші⁴⁹. Вчився наполегливо, день-у-день, і став ерудованим політологом і трибуном. За визначенням Валерія Марченка, Антон Олійник

«досяг того, що зветься абсолют. У непередбачуваний для тортурплоті хлопського сина ярів могутній козацький дух, обрамлений витонченим інтелектом»⁵⁰.

Про зацікавлення А. Олійника розповідає його таборовий записник, куди він нотував дещо з прочитаного та свої рефлексії і думки⁵¹. Найчастіше серед нотаток знаходимо вислови Ф. Гегеля, що стосуються, зокрема, категорій «свобода», «рабство», «держава», «нація»:

«В основі рабства взагалі лежить те, що людина не усвідомлює своєї свободи»;

«Раб позбавлений всякої самостійності, його буття є буття для іншого, для володаря, полягає в обробі речей для володаря. Страх перед володарем є початком премудрості раба»;

«Рабство і тиранія утворюють у народів необхідний щабель і тим самим щось відносно правдиве; стосовно тих, хто залишається рабами, не здійснюється ніякої необхідності. Оскільки, хто не володіє мужністю ризикнути життям для досягнення своєї свободи, той заслуговує бути рабом, і навпаки, якщо який-небудь народ не лише уявляє, що він хоче бути вільним, але дійсно має енергійну волю до свободи, тоді ніяке людське насили не зможе утримати його в рабстві, як у стані чисто пасивної керованості»;

«Народ без державного устрою (нація як така) не має, власне, ніякої історії, на подобі народом, що існували ще до виникнення держави, і тим, що й донині існують у якості диких націй»;

«Якщо царство Духа революціонізоване, то й дійсність повинна відступити».

А. Олійник занотував також цитати з інших авторів з дефініціями про «істинну філософію», «історичний підхід до вивчення явищ», «середніх росіян», «велику людину»:

⁴⁹ ГДА СБУ, Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 19033. Т. 10. Арк. 164 (конверт).

⁵⁰ Марченко В. Антон Олійник. С. 172.

⁵¹ ГДА СБУ, Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 19033. Т. 10. Арк. 164 (конверт).

«Успіхи в науках створюються лише тими істинними філософами, у яких ми знаходимо щасливе поєднання могутньої уяви з великою строгістю в мисленні і в спостереженнях та дослідях» (Лаплас);

«Не поспішай висловлювати свою думку» (Піфагор);

«Для того, щоб пізнати будь-яке явище, ми повинні розглядати його в розвитку, знати його історію, тобто, чим воно було і чим стало тепер. Без історичного підходу до вивчення явищ неможливе їх правильне наукове відображення» («Питання філософії», 1963 р., № 7);

«Вони похмурі і замкнуті, уперто тримаються старих звичаїв, безмежно віддані цареві, церкві і поміщикам. [...] Середній росіянин – це оплот економічної інерції і поліцейської реакції» (Карл Бедкер);

«Повинна з'явиться велика людина, прогресивний діяч, чий життєвий подвиг вартий вивчення і наслідування» (Герцен).

Частина записів, очевидно, є авторськими, в яких Антон Олійник формулював своє бачення тих чи інших буттєвих проблем. Найголовнішими з них для нього уявлялись дві речі: справа «власного удосконалення» і справа «пробудження і звільнення нашої нації від вікового рабства і сну»:

«Щоб людина могла бути для інших корисною, вона повинна думати про власне удосконалення. Злослови, які заздрили славі умів, що виникали, вживали проти них не ділові докази, а висміювання, пересуди, ненависні причіпки, ябеду. Які ж були наслідки цих суперечок? Друзі істини страдали, але сама вона вигравала, очищувалась і, принижена в одному місці, була в другому [...] піднесена до хмар»;

«Коли ми в пилу патріотичних, часто святочних поривів говорили про національну справу, то все це [...] виглядало прикро, і ми навіть часто півроку готові мовити про помилки минулого, яких нібито ми не повторимо в майбутньому. Але все це виглядає так лише для тих, хто в цю науку не «пірнав аж до дна» не тільки думкою, але і ділами, і тілом, і душею своєю. Ця справа вимагає великих спеціалістів, талантів, мислителів. Бо щоб пробудити і звільнити нашу націю від вікового рабства і сну, то нам потрібні і великі революції, і великі програми. Коли я попадаю в вузьке коло своїх близьких, котре займається взаємними поїданнями і гризотньою, котре хапає мене щоденно, щохвилино за барки і кидає під ноги, топчить і безпощадно знецінює мій індивід, тоді я ніколи ні на грам не прогресую, я навпаки никвію, зменшуюся нище свого рівня і стаю дураком. Збудити патріотизм в нашому народі – це далеко не вирішення нашої справи, хоч і в цьому відношенні нарід наш перебуває в глибокій сплячці. Треба одночасно зуміти вложити в нього розумні впорядкування, ладні допомогти б нам в рішачу годину зосередити максимум своїх сил на досягнення нашої цілі»;

«На нашій землі може перемагати і той, хто не вірить у Бога. Але перемога сумісна і послідовна вірі у Бога говорить про велике майбутнє перемагаючого».

Метою своїх студій Антон Олійник визначив написання синтетичної праці під загадковою аббревіатурою «ПУС», виконаної на «золотому перетині» історії, географії, економіки, політології, психології, соціології, філософії, біографістики, яка б цілісно охоплювала українську проблематику в ширшому європейському, світовому і навіть планетарному контексті. Навряд чи в умовах табору реалізація такого амбітного плану була можливою, скоріше він надавався для опрацювання на перспективу. Так або інакше, у 1963-1965 рр. А. Олійник виконав начерк майбутньої праці, що містив три основних розділи: українська проблема (наша умовна назва), соціологія і філософія.

Зміст першого розділу автор сформулював таким чином:

1. *Героїчне і трагічне минуле нашого народу (історія Ukr; саме так латиницею А. Олійник позначив Україну – авт.).*
2. *Природа і багатство рідного краю (географія і економіка рідного краю).*
3. *Політичний аналіз і синтез історії України (філософія історії України).*
4. *(національна психологія в її патологічному і нормальному проявах, ступень національної свідомості, література, питання єдності нації, Канто-Гегелівський метод, роль духовного, економічного і умовного характерів в історичному процесі).*
5. *Українська проблема:*
  - а) *аналіз внутрішньої структури*
  - б) *міжнародний огляд 1939-1965 рр.*
  - в) *нові основи*
6. *Богдан Хмельницький, Україна і Росія.* Цей пункт доповнюють тези, розписані в іншому місці нотаток:

Вступ (передмова). Походження української нації. Виникнення державності України. Історична доба Б. Хмельницького. Акти Хмельницького і міжнародне право. Природне право людини і громадянина. Право нації на самовизначення. Закінчення. Починаючи з 1654 р. хто і які перешкоди завадав українській нації в її домаганні за свою свободу та побудування своєї державності.
7. *Російські мислителі-літератори про українську націю.*
8. *Робота, метода і структура гестапо.*
9. *Мій життєвий конфлікт (життєпис АО).*

Найдивнішим у цьому розділі видається пункт восьмий, в якому задекларовано розкриття роботи, методів і структури гестапо. Очевидно, що під терміном «гестапо» автор з обережності заховав радянський клон цієї структури – «КГБ» та його ембріонів-попередників. Додамо, що з намічених пунктів Антонові згодом вдалося реалізувати лише останній – укласти свій життєпис.

Другий розділ – «Соціологія» – включає три укладені А. Олійником закони:

1. Закон боротьби за нормальні умови існування і розвитку економічного життя людини і суспільства.
2. Закон боротьби за нормальні умови існування і розвитку духовного життя людини і суспільства.
3. Закон боротьби за нормальні умови існування і розвитку державно-політичної організації людини і суспільства.

Нарешті, третій розділ – «Філософія» – подає авторську інтерпретацію теорії пізнання:

Основний метод: досвід в діянню, розум і інтуїція.

1. Стремління постигнути природу Божества.
2. Стремління збагнути природу людини і суспільства.
3. Стремління пізнати основи Всесвіту-Вселенної.
4. Можливості чи неможливості пізнання сутності світу людськими пізнавальними засобами.
5. Стремління пізнання переваг матеріальної природи.
6. Філософія моралі і мистецтва.

А. Олійник намітив доступні в таборових умовах матеріали для написання своєї праці. Серед них – історія Росії авторства Карамзіна, історія СРСР і УРСР, історія України, книга «Наша великая Родина» видання 1953 р., Основи марксизму-ленінізму, праця Леніна «Що робити?», твори європейських просвітителів епохи Відродження, міжнародне право (Локк, Пейн, Спіноза), «кроваві дані історичних відносин між Укр і Рос і до сьогоднішнього дня», Конституція СРСР, Кримінальний кодекс. На нашу думку, окремим і найважливішим джерелом інформації для автора були передачі радіостанцій «Голос Америки», «Свобода», «Бі-бі-сі», «Ватикан», розклади і частоти яких занесені А. Олійником до нотатника.

Гримаси «табової демократії»

Для набутих знань знайшлося практичне застосування. У березні 1961 р. з ініціативи групи в'язнів-українців, очоленої Антоном Олійником, у 19-му табірному відділенні Дубравлагу організоване Шевченківське свято до 100-річчя смерті Кобзаря⁵². Табірна адміністрація, з огляду на розгорнуту в СРСР кампанію вшанування Тараса Шевченка як символу боротьби з самодержавством за права трудового народу і українсько-російського єднання, вимушена була дозволити цей захід. Організатори скористались нагодою, щоб перетворити зібрання в політичну акцію з виразними антирадянськими інтенціями:

⁵² ГДА СБУ, Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 19033. Т. 2. Арк. 131.

яскраво-національною доповіддю Антона Олійника про життя і творчість Шевченка, декламуванням антиімперських за пафосом творів «Кавказ», «Юродивий», «Розрита могила». Керівництво Дубравлагу відреагувало на цей «вибуховий вечір» і вияв небезпечного таланту Антона Олійника публікацією у таборній газеті, де його маркували першим серед тих, хто не став на шлях виправлення, перешкоджає нормальному життю та праці в'язнів, зводить наклеп на російський народ, намагається розсварити два братні народи⁵³.

Це застереження, що потягло за собою утиски табірної адміністрації, як і неодноразові профілактично-виховні бесіди з Антоном Олійником високих чинів з КГБ, штучне обмеження його контактів з іншими в'язнями, не змусили його до ідеологічної і моральної капітуляції. 20 грудня 1962 р. він подає письмову заяву Генеральному прокуророві СРСР Романові Руденку. За формою – це рефлексія на рецензію в журналі «Огонек», автор якої, аналізуючи книгу Александра Солженіцина «Один день Івана Денисовича», стверджував, що

«так було, але так більше ніколи не буде», «це минуле, зовсім недалеко минуле, але воно назавжди кануло у вічність... коли свавілля і беззаконня зробились явищами... звичними»⁵⁴.

Як «ветеран» пенітенціарної системи Антон Олійник порівнював ситуацію в радянських таборах у 1950 р., коли він носив на спині номер «С-44», і в 1962 р. У 1950 р.: обов'язкова щоденна праця, восьмигодинний робочий день, виконання загальнодержавних норм виробітку, табірний пайок, що не відповідав нормальному існуванню організму людини, було дозволено отримувати необмежену кількість посилок і листів з будь-якого місця СРСР, писати можна було тільки 2 листи в рік, магазину майже не було. У 1962 р.: обов'язкова щоденна праця, восьмигодинний робочий день, виконання загальнодержавних норм виробітку, табірний пайок (той самий, що в 1950 р.), який не відповідав нормальному існуванню робочої людини, заборонено отримання продуктових, речових і будь-яких посилок, магазину майже не було, дозволено отримувати бандеролі і листи, писати 2 листи в місяць. Антон Олійник апелював до генерального прокурора, констатує, що стандарти утримання в'язнів у «хрущовських» таборах погіршилися порівняно зі «сталінськими» таборами.

Александр Солженіцин, згадуючи в розмові з Александром Твардовським реалії свого табірної життя, наголошував на тому, що врятувався завдяки моральному та інтелектуальному огрубінню і отупінню, мімікрії, інакше загинув би⁵⁵. З іншого боку, маємо свідчення Анатолія Радигіна, котрий спостеріг серед таборного натовпу дві категорії в'язнів – кримінальників (скоцюрблені в уся-

⁵³ Марченко В. Антон Олійник. С. 173.

⁵⁴ Кружков Н. Так было – так не будет (О повести А. Солженицына «Один день Ивана Денисовича», «Новый мир № 11»). *Огонек*. 1962. № 49(1850). С. 28–29.

⁵⁵ Радзишевский В. Комментарии. *Солженицын А. И. Собрание сочинений в 30 томах*. Т. 1: Рассказы и Крохотки. Москва, 2006. С. 577.

ку погоду, руки в рукавах бушлатів, погляд спідлоба) і колишніх вояків УПА, унівців і безпартійних українських патріотів:

«Коли раптом у метушливій таборовій масі проходила людина, підтягнута й чепурна, спокійна й небагатослівна, виголена, у чистій сорочці й вичищеному взутті, у дбайливо припасованій арештантській одежі, можна було майже без помилки вгадати її національність, партійність і прапор, під яким вона боролася»⁵⁶.

За даними Прокуратури РРФСР, на 14 липня 1965 р. серед приблизно 10 тисяч ув'язнених Дубравлагу було 3816 «особливо небезпечних». Управління Дубравлаг із центром у селищі Явас у Мордовії у 1961-1972 рр. було єдиним в СРСР, у таборах якого відбували покарання засуджені в усіх республіках за «особливо небезпечні державні злочини». Серед півтора-двох десятків табірних відділень і лагпунктів, ізольованих один від одного і розкиданих уздовж вузькоколійки довжиною близько 60 км або неподалік її (за 15–20 км), було кілька табірних зон (в окремі періоди – до 7-8), де окремо від карних в'язнів утримували засуджених за «особливо небезпечні державні злочини». У 1960-х рр. більшість політичних в'язнів, засуджених за «зраду батьківщини», склали українські повстанці – вояки УПА та «лісові брати» – учасники збройного опору радянській владі в Прибалтиці. Майже всі вони були заарештовані ще в 1944-1955 рр. і «досиджували» в Дубравлагу свої 25-ти і 15-річні терміни⁵⁷.

Третя втеча

12 серпня 1965 р., о 12 год. 45 хв., Антон Олійник здійснив свою третю, найрезонанснішу і найзухвалішу втечу з 11-го табірному пункту Дубравлагу в селищі Явас (разом з Романом Семенюком, через технічний канал від річки Явас)⁵⁸.

Михайло Хейфец згадував, що Роман Семенюк

«втік з табору разом із старшим товаришем, теж бандерівським бойовиком, що про його мужність, розум, шляхетність із захопленням розповідають ветерани мордовських зон (не лише українці)»⁵⁹.

Левко Лук'яненко занотував у спогадах:

«Влітку 1964 р. над лісом, поряд з зоною, почали літати військові гвинтокрили. [...] Незабаром від медсестри медчастини довідались про втечу з одинадцятої зони двох політв'язнів. Ні прізвищ, ні національності втікачів вона не назвала. Ми раділи й просили Бога, щоб влада їх не зловила.

⁵⁶ Радигін А. Розповідь про бачене і пережите. *Іноземці про українських політв'язнів: Спогади*. Упор. О. Голуб; передм. Є.Сверстюка. Київ, 2013. С. 208.

⁵⁷ Овсієнко В. Політичні репресії 60-80-х років. Різновиди політичних в'язнів: «націоналісти», «демократи», «відмовники», «релігійники». *Права людини в Україні: Інформаційний портал Харківської правозахисної групи* [режим доступу: URL: <http://khp.org/index.php?id=1384861378>, дата звернення: 04.08.2018].

⁵⁸ ГДА СБУ, Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 19033. Т. 2. Арк. 38.

⁵⁹ Хейфец М. Василь Стус – в українській поезії тепер більшого немає. С. 431.

Через три дні стало зрозуміло, що втікачі вийшли за межі Дубравлагу. Далі влада мала оголосити всесоюзний розшук. Він тривав шість місяців і вимагав величезних коштів і зусиль міліції, агентури. За кілька днів знали, що втекли українці Антон Олійник і Роман Семенюк. [...] Вже значно пізніше, на особливо суворому режимі в камерах, ми часто згадували геніального повстанця Антона Олійника, що зумів тричі втекти з ув'язнення».

Л. Лук'яненко стверджує, що втікачам допомагали ряд в'язнів, серед яких називає Івана Кандибу, який спостерігав за охороною і попереджав А. Олійника і Р. Семенюка про її наближення⁶⁰.

За свідченням Антона Олійника, людиною, яка з драбини водокачки оглядала табірну зону і сигналізувала про небезпеку, був Володимир Вінярський. Його розповідь дещо розходиться зі спогадами Л. Лук'яненка і в інших деталях. Однак в одному вони узгідні: спосіб втечі, її підготовка і здійснення, обрані втікачами маршрут слідування і тактика поведінки на волі видаються геть небуденними, а в чомусь унікальними. Що свідчить про видатні організаційні, інтелектуальні, морально-вольові якості обох в'язнів.

Ведучим у парі був все ж Антон Олійник. Сформулюємо головні мотиви цієї втечі, котрими, на наш погляд, він керувався:

1) як і за попередніх втеч – надзвичайно загострене почуття волі, свободи, неможливості існування в замкненому просторі зони (мотив особистої свободи);

2) досягши шляхом самоосвіти «абсолюту», А. Олійник позбавив себе адекватного середовища спілкування в зоні, вихід за її межі бачився інтелектуальним порятунком (мотив інтелектуальної свободи);

3) бажання самостійно впевнитись, чого ж таки досягла УРСР за роки радянської влади, в чому його неодноразово намагались переконати куратори з КГБ, пропонуючи свої послуги для цього – такий варіант для «зека» з 18-річним стажем був неприйнятний (мотив національної свободи);

4) прагнення відплати системі в особі табірної адміністрації за знущання, наругу, цькування, причому не шляхом примітивної помсти, а за «гамбурзьким рахунком» (хто є хто насправді), іншого способу не мав (мотив справедливості, своєрідного «олійникового суду»);

5) приклад непокори і незламності для інших (своєрідний «заповіт майбутнім борцям за волю»).

Ризики, які підстерігали втікачів, опредметнились Антонові Олійнику в ірраціональній формі: за переказами в'язнів, напередодні втечі йому наснився старий, який пророчив смерть «по суду», чого Олійник не зрозумів, бо вбити його могли при втечі чи при затриманні («без суду»). Суд засудити його до смертної кари не міг, бо вона для політичних злочинців у СРСР Кримінальним

⁶⁰ Лук'яненко Л. Фатум (Втеча Олійника і Семенюка). С. 331–333.

кодексом 1960 р. не була передбачена. Проте вона була передбачена попереднім, у 1965 р. вже не чинним, Кримінальним кодексом 1927 р. Антон Олійник не зміг (та й чи зміг би будь-хто на його місці) припустити, що його судитимуть за кодексом, який втратив юридичну силу. Система бачила мету і йшла до неї, не вибираючи засобів. У цьому була її іманентна суть, як тотально аморальної і беззаконної.

Втеча Антона Олійника і Романа Семенюка співпала в часі з арештами у Києві, Львові, Одесі, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Феодосії понад 20 представників української інтелігенції, «антирадянськими» проявами в різних областях УРСР – поширенням листівок, листів, самвидаву. Ця обставина стала для радянських спецслужб додатковим подразником. Тим паче, що Антон Олійник особисто знав багатьох з тих, хто належав до знакових постатей українського руху опору – Володимира Горбового, Михайла Сороку, Юрія Шухевича, Василя Підгородецького, Івана Кандибу, Анатолія Лупиноса та ряд інших.

Уже перебуваючи на волі, 7 вересня 1965 р., А. Олійник написав листа співробітникові КГБ 11-го табірнього відділення Дубравлагу, старшому лейтенантові Крутіну⁶¹, який варто розглядати як один з маніфестів опозиційного руху в СРСР. А. Олійник знаходив витоки радянської тиранії в східному деспотизмі, вказуючи на «азіатську тюрму», «східний і сталінський деспотизм». Для характеристики комуністичної теорії і практики він вжив такі дефініції, як «нечестива утопія марксизму-ленінізму», «суміш комунізму, шовінізму і атеїзму – це найгірше явище в патології людського духу». Вільною чи невільною алюзією з гаслом «КПРС – розум, честь і совість нашої епохи» видається твердження А. Олійника, що «всім нам було дано від природи зародок совісті, честі, розуму». Насамкінець він резюмував:

«Хочу бачити наше й ваше завтра не таким, яким воно є сьогодні».

Маршрути конспіративні та національно-історичні

Спробуємо окреслити маршрут Антона Олійника і Романа Семенюка після втечі з Дубравлагу до України: Мордовія (від селища Явас уздовж залізничного полотна ішли на схід (не на захід!), о 5-ій вечора вийшли на окраїну лісу і чекали до темноти, йшли всю ніч, днювали в лісі за 30-40 км від табору, тоді бачили літак, повернули на південний схід) – Беднодемьяновск (досягли на 4-й день, ночували за 4 км від міста, у скирті соломи, вранці 5-го дня на асфальтній дорозі зупинили попутну вантажівку, доїхали до) – Ніжній Ломов (перейшли у) – Верхній Ломов (купили на станції квитки і поїздом доїхали до станції) – Пачелма (на попутці до міста) – Башмаков (йшли вночі через Мітрофановку до селища) – Поім Пензенської обл. (через Пересипкіно

⁶¹ ГДА СБУ, Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 19033. Т. 10. Арк. 46.

і Єршово на 8-й день досягли міста) – Кірсанов (попутною вантажівкою доїхали в) – Тамбов (так само дістались у) – Воронеж (звідси автобусом через Новий Оскол – Старий Оскол – Валуйкі потрапили до) – Харкова (це сталось 24 серпня, далі вантажівкою у) – Дніпропетровськ (зупинились у) – Синельникове (*співтабірник Сава Базилюк*) – Дніпропетровськ (пароплавом через Канів до) – Києва (26 серпня вантажівкою повз Житомир – Новоград-Волинський – Корець – Межирічі до) – Щекичина (*сестра табірнього товариша Соня Курчик*) – (автобусом Рівне – Сосновка до) – Совпи – (пішки через Медведівку – Грушівку у) – Погорілівку (*приятель Петро Кірушок*) – (звідки до Березини (*рідна тітка Антона Наталія Семенюк*), оглянув батьківську садибу) – (28 серпня пішки в) – Голубне (*двоюрідна сестра Павліна Олійник*) – (вантажівкою через Велике Поле у) – Костопіль (і нарешті) – Новий Берестовець (*рідна сестра Надія Дзюбук*).

Загалом посттабірний маршрут А. Олійника і Р. Семенюка включив 15 населених пунктів Росії, більше 70 – в Україні: від Беднодемьяновска до Старого Берестовця. Їх тактика полягала в тому, щоб ніде не затримуватись довше трьох-чотирьох днів, постійно змінювати напрям руху, отримати необхідні речі, продукти і кошти від родичів, готуватись до легалізації на сході України, роздобувши необхідні для цього документи. За три місяці втікачі встигли побувати у Тамбові, Воронежі, Харкові, Дніпропетровську, Києві, Житомирі, Івано-Франківську, Львові, Рівному, Хмельницькому, Запоріжжі (названі лише обласні центри), у деяких з цих міст неодноразово. Окрім того, вони відвідали могилу Тараса Шевченка у Каневі, Києво-Печерську лавру і Софіївський собор у Києві, поле Берестецької битви у селі Пляшева, зійшли на одну з найвищих вершин Сколівських Бескидів – гору Парашка.

Про перебування втікачів у Києві Валерій Марченко занотував:

«А потім був зрусифікований Київ. І плювали з стін чужомовні оголошення і зневажливо кривилися продавщиці в крамницях на ввічливе українське «перепрошую». Про все те Олійник чудово знав ще за дротом, проте, певно, в нормальній та тверезодумній людині часом етотіо обов'язково переважає ratio. Не стримався, зайшов на східці Софіївського собору, кидаючи в обличчя киянам слова застрашливої правди. Про те, як Москва визискує Україну.., і про давні кривди, і про громадський обов'язок кожного. «Він гадав, що він – сам Степан Бандера», згадував потому в таборі Семенюк. А тоді Роман крутився попри східці, роззираючись по натовпу, що юрмився навколо. Заувага його була небезпідставною: адже музей стоїть за 100 м від республіканського КГБ. Пам'ятаю, як одного з вересневих днів до мене в аудиторії університету підійшов схвильований однокурсник. «Ти знаєш... там, біля Софіївського собору... один чоловік виступав. Він та-ак сильно говорив про Україну, русифікацію...». Від

захоплення хлопцеві бракувало сил. Це був слід, на який я несподівано натрапив у Києві 1965 року»⁶².

Затримання

14 листопада 1965 р. силами взводу солдат Рівненського гарнізону Антон Олійник і Роман Семенюк захоплені на хуторі с. Старий Берестовець Костопільського району. На той час вони приготувались до зими, викопавши лісову криївку в околиці родинного села Романа – Перв'ятичі Сокальського району Львівської області, здобули деякі особисті документи для легалізації. Затримані мали гроші: А. Олійник – 118 рублів 31 копійку, Р. Семенюк – 60 рублів⁶³.

Варто зауважити, що основні агентурно-оперативні заходи з розшуку і захоплення втікачів включали як оперативний (фізичний) розшук, так і агентурну розробку родинних, табірних, колишніх організаційних зв'язків А. Олійника і Р. Семенюка⁶⁴. Зокрема, здійснювалось зовнішнє спостереження у місцях можливої появи втікачів («НН») і прослуховування приміщень їх можливого перебування з допомогою провідних і радіоканалів («Т»). Такими об'єктами визначені село Новий Берестовець, де мешкала сестра Антона Олійника Надія, і її будинок. Група розвідників під виглядом «бригади меліораторів» на чолі з оперативним працівником (інженером-меліоратором за спеціальністю) була направлена в село нібито для проведення пошукових меліоративних робіт. Польовий вагончик, в якому жила група, поставили на відстані менше 100 м від дому Надії Дзюбук. У самому будинку агент «Хома» (завідувач магазину, де вона працювала) встановив прослуховувальну апаратуру. Окрім того, до Дзюбук Надії застосували спецпрепарат «Нептун-800», для роботи по якому була наготові службова собака.

До сестри Антона Олійника намагались підійти з допомогою агента «Карпатського», який відбував з ним покарання, та дружини покійного на той час агента «Орловського», колишнього організаційного товариша Антона, однак безуспішно. Погодився співпрацювати з оперативниками лісник Левчук, але зразу ж по тому розповів про всі відомі йому заходи КГБ для Надії. Не дали результату й влаштовані в лісі засідки агентів-бойовиків.

Таким чином, упродовж певного часу всі агентурно-оперативні заходи, спрямовані на отримання сигналу про появу втікачів, виявились безрезультатними. Лише переорієнтація пошуку на отримання випереджувальних даних змінила ситуацію. Цьому посприяло завербування агента «Подруги», сестри чоловіка Надії Дзюбук. Саме від неї оперативники, зрештою, отримали фатальний сигнал. Господаря хати Петра Дем'янчука і сестру Антона Надію Дзюбук згодом засудили відповідно до 3-х і 6-ти років ув'язнення.

⁶² Марченко В. Антон Олійник. С. 175.

⁶³ ГДА СБУ, Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 19033. Т. 2. Арк. 34.

⁶⁴ Там само. КНС. Арк. 73-105.

У протоколі допиту А. Олійника від 16 листопада 1965 р. зафіксована така його відповідь слідчому:

«Показів про здійснення втечі з Дубравного ВТТ, а також про місяць перебування після здійснення втечі, я давати не буду, тому що я не знаю, де мене будуть судити за ці злочини. Якщо мені гарантують, що в моїй справі суд буде в Рівненській області, а не в Мордовській АРСР, то я покажу коротко про те, як і за яких обставин я здійснив втечу»⁶⁵.

Очевидно, що працівники КГБ пообіцяли Антонові: судити його будуть на Рівненщині. Наступного дня, 17 листопада, він надав покази про втечу, ще не здогадуючись про задум слідчих⁶⁶.

«Ноу-хау» КГБ: слідство за «науковими лекалами»

Для розслідування справи А. Олійника і Р. Семенюка було створено групу, до якої увійшли найдосвідченіші слідчі працівники управління КГБ у Рівненській області – Е. Шляхов, В. Плешаков, І. Семикоз, Н. Посажеников. Спочатку її очолював слідчий прокуратури Костопільського району Брищук (14 листопада 1965 – 25 квітня 1966 рр.)⁶⁷. Після виділення справи Р. Семенюка в окреме провадження і його етапування у Дубравлаг, керівництво розслідуванням у справі А. Олійника перебрав слідчий з особливо важливих справ УКГБ Н. Дюкарєв⁶⁸.

Наголосимо, що УКГБ при Раді Міністрів УРСР по Рівненській області ще з другої половини 1950-х рр. став одним з першопрохідців у проведенні ідеологічних кампаній проти «українських буржуазних націоналістів» і «реакційних церковників». Задля їх розгортання рівненські чекісти з благословіння вищих партійних інстанцій, реалізували своє «ноу-хау» – відкриті судові процеси, які фільмувалися документалістами⁶⁹. Перші такі процеси відбулись у Мізочі 1957-1958 рр. У 1959 р. у кіножурналі «Радянська Україна» та окремими фільмами вийшли сюжети і стрічки кінодокументалістів, серед яких, зокрема, «Народ звинувачує» (про судовий процес над колишніми вояками УПА в м. Червоноармійську)⁷⁰, «Піп з Голубно» (про судовий процес над священником з с. Голубно Березнівського району)⁷¹, та ін.

⁶⁵ Там само. Т. 2. Арк. 40.

⁶⁶ Там само. Арк. 41-46.

⁶⁷ Там само. Арк. 4.

⁶⁸ Там само. Т. 1. Арк. 113.

⁶⁹ Арнаутенко П. Щит і меч революції. *Червоний прапор*. 1967. № 250. 20 грудня.

⁷⁰ Кінолітопис: анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно- і телесюжетів (червень 1956 – 1965) / Упорядники: Л. Б. Пількевич, О. І. Селіфонов, Н. М. Слончак, Н. О. Топішко. Державний комітет архівів України, Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного. К., 2003. С. 174.

⁷¹ Там само. С. 176.

Досвід рівненського КГБ досить швидко поширився в інших областях Західної України. Загалом у кінці 1950-х – першій половині 1960-х рр. було проведено 14 відкритих судових процесів над 51 «колишнім оунівським терористом», з них 24 чоловіки засуджені до вищої міри покарання⁷².

Одному з членів слідчої групи у справі А. Олійника – В. Плешакову – наказом КГБ УРСР від 30 вересня 1957 р. оголошено подяку і нагороджено грошовою премією в розмірі 400 руб. за проведення слідчих заходів щодо колишніх учасників ОУН та УПА в Мізоцькому районі Рівненської області (справа про т. зв. «Дерманську трагедію»), яка стала «гарним прикладом і поклала початок для притягнення до кримінальної відповідальності інших терористів, які з ряду причин засуджені за участь в ОУН, але факти вчинених ними звірств для слідства не були відомі». Згодом він розробляв наукову тему «Тактика допиту звинувачених і свідків у справах про масові терористичні акти бандоунівського підпілля в 1944-1955 рр.»⁷³. Зазначимо, що у 1966 р. слідча група здійснювала кінозйомку задля «відтворення обстановки і обставин події» у справі А. Олійника, однак «з технічних причин фільм виявився неякісним»⁷⁴.

Упродовж чотирьох місяців Антон Олійник відмовлявся співпрацювати зі слідством. З Дубравлагу у Рівне етапували в'язнів В. Підгородецького, В. Солодкого, Ф. Боровця, М. Мельничука. Однак їх «активна розробка» в камерах досвідченими агентами «Томським», «Соколом», «Яном», «Цигановим», «Свириденком», «Тюльпаном», «Варею» розчарувала слідство. Вилучені в А. Олійника блокноти, окремі записи зі зразками його почерку направлялись у Київський науково-дослідний інститут судової експертизи. З А. Олійником влаштовували полеміку з історичних питань, висвітлювали «в правильному плані» розвиток українського народу і держави, детально пояснювали імперіалістичну політику країн капіталізму – і все даремно.

Психологічний надлом стався у нього після організованого слідчими КГБ побачення з позашлюбною донькою, про існування якої Антон Олійник не знав. 7-18 березня 1966 р. у Рівненській тюрмі він нотує власноручні покази⁷⁵ – життєвий звіт людини, яка хотіла залишити пам'ять про себе.

«Такою непересічною першоклясно написаною автобіографією смертника не гідна похвалитися жадна політична поліція світу», – так оцінив їх Валерій Марченко⁷⁶.

З огляду на звинувачення, висунуті А. Олійнику слідством, виглядає на те, що ніхто інший, як він сам написав сценарій своєї долі, точніше своєї

⁷² Літопис УПА. Нова серія. Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943-1959. К.; Торонто, 2001. С. 582.

⁷³ ГДА СБУ, Рівне. Ф. 3(Р). Спр. 2263. Арк. 9зв.

⁷⁴ ГДА СБУ, Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 19033. Т. 11. Арк. 4.

⁷⁵ Там само. Т. 2. Арк. 110-161.

⁷⁶ Марченко В. Антон Олійник. С. 176.

смерті. У згаданому листі до старшого лейтенанта Крутіна, яким оперували слідчі, він затіяв небезпечну гру з КГБ, натякнувши на те, що втікачі змушені будуть шукати прихистку в чужих країнах. Таким чином Олійник хотів збити спецслужби зі сліду, але зрештою надав їм можливість звинуватити себе у підготовці до нелегального переходу кордону. У тому ж листі він закликав КГБ увійти з клопотанням до Верховної Ради СРСР про амністію для втікачів, спровокувавши його звернутись до Верховної Ради з клопотанням про заступання до нього, в порядку виключення, смертної кари. Лист до Крутіна Олійник закінчив словами:

«Хоч ми з вами знаходимось на протилежних полюсах, зрештою всі ми – і ви, і ми – всі люди»⁷⁷.

КГБ зробило все, щоб довести: Антон Олійник – недолюдок, звинувативши його в особистій причетності до цілого ряду вбивств, учинених на території Людвипільщини в середині 1940-х рр.

4 серпня 1966 р. з'явилась постанова Президії Верховної Ради СРСР за підписами М. Підгорного і М. Георгадзе щодо незастосування до Антона Олійника статей 6 і 41 Основ кримінального законодавства СРСР

«в частині заміни смертної кари позбавленням волі, якщо при розгляді справи судом будуть встановлені його активна антирадянська і терористична діяльність та особиста участь у катуваннях і вбивствах радянських людей у період 1944-1947 рр., оскільки за ці злочини в той час могла бути призначена смертна кара»⁷⁸.

У постанові обійдено увагою те, що статті 6 і 41 закріплювали норму, коли закон може мати зворотню силу лише у випадку пом'якшення, а не посилення покарання, як також встановлювали максимальний термін давності (десять років) щодо притягнення до кримінальної відповідальності за вчинений злочин. Тобто, підзаконний акт поставили вище закону.

«Універсальні свідки»

5 вересня 1966 р. Антон Олійник подав скаргу голові КГБ СРСР Володимирові Семичастному⁷⁹. Він намагався боротися за життя, проте сам, очевидно, уже не вірив, що зможе щось змінити, діяв скоріше інстинктивно, за інерцією. Після ухвалення вироку А. Олійник подає касаційну скаргу до Верховного Суду УРСР⁸⁰, де наводить приклади численних підтасовок, фальсифікацій, маніпуляцій на слідстві і суді:

⁷⁷ ГДА СБУ, Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 19033. Т. 10. Арк. 46.

⁷⁸ Там само. Т. 11. Арк. 65.

⁷⁹ Там само. Т. 12. Арк. 24-25зв.

⁸⁰ Там само. Арк. 180-192зв.

«Дмитрук-Мельничук Анастасія показала на слідстві, що я вбив батька Білого Михайла, де сам Білий Михайло на суді розповів, що його батько загинув від удару коня копитом. Ця сім'я виступила на суді як універсальні свідки, як звітне бюро, перед яким нібито Олійник з районним провідником Шуляком ходив звітувати за всі свої справи»⁸¹.

Мешканець села Друхів Мефодій Ковалик, який врятувався під час нападу на партійно-радянський актив у грудні 1946 р., спочатку свідчив, що не знає, хто конкретно здійснив напад. Згодом він змінив свої покази, заявивши, що свідчив неправдиво, боячись Антона Олійника,

«який за участь у банді ОУН був засуджений, але з таборів декілька разів уже втікав, тому [...] може вчинити наді мною розправу»⁸².

З приводу цієї та аналогічних заяв свідків А. Олійник зауважив:

«Зіслатись на якийсь неіснуючий тепер страх можна було в сорокових роках, але вже з п'ятдесятих і до шістдесятих років не можна знайти виправдання в цьому. Ні за якими законами, ні психології, ні логіки, ні соціології, не могло того бути, щоб всі до єдиного до 1966 р. боялись і раптом всі в один рік заговорили, ожили»⁸³.

Тут маємо одне з двох: або свідчення Ковалика (як і багатьох інших) – то відверта маніпуляція КГБ, або Ковалик у 1966 р. боявся Олійника більше за КГБ. Тоді, очевидно, що КГБ занадто перестарався з агітпропом про «людиноненависницьку, злочинну» природу націоналістів. Так або інакше, виникає логічне запитання: хто у 1966 р. був реальною силою – розгромлена нібито ОУН чи всевладний КГБ?

Окрім звинувачення у вбивстві С. Філаретова, Я. Сагайдака, Г. Мосійчука слідство і суд інкримінували Антонові Олійнику співучасть у вбивствах ще семи людей, що він аргументовано заперечив. Характерно, що більшість з них так або інакше співпрацювали з органами НКВД-МГБ: П. Гонта з Друхова був членом винищувальної групи Людвипільського РВ НКВД, вбитий у жовтні 1944 р.; І. Рибачук («Граб») з Вульки Холопської, господарчий, член районної боївки СБ ОУН, вийшов у лютому 1946 р. з повинною, використовувався НКГБ для встановлення місцезнаходження підпільників; Ф. Довгалець з Березини належав до місцевої боївки СБ ОУН, у травні 1946 р. під час чекістсько-військової операції видав районного коменданта СБ «Захара», який переховувався в його будинку, і згодом був розстріляний за зраду; В. Лісецький з Березини вбитий у липні 1946 р. групою на чолі зі слідчим районної СБ «Зайцем» «за зв'язок з органами НКВД»; К. Рахильчук з Погорілівки у 1940-1946 рр. служив у Червоній армії, після демобілізації став бійцем агентурно-бойової групи

⁸¹ Там само. Арк. 181зв.

⁸² Там само. Т. 5. Арк. 3-4, 9-10.

⁸³ Там само. Т. 12. Арк. 182.

Сосновського райвідділу МВД, у листопаді 1946 р. вбив слідчого СБ ОУН П. Продуна («Зайця»), був розконспірований і ліквідований боївкою «Шуляка».

«Універсальними» були й свідки: учасники підпілля С. Григор'єв і Є. Гурін, які на початку 1946 р. вийшли з повинною; Ф. Миронець, котрий під час німецької окупації служив у поліції, згодом переховувався від мобілізації до Червоної армії, затриманий, відправлений у спецтабір НКВД для фільтрації, повернувшись до села, очолював групу охорони громадського порядку в Друхові, у 1950 р. ув'язнений Особою нарадою при МГБ СРСР до 25 років таборів за «поліцейське» минуле, не реабілітований.

Свідком і громадським обвинувачем на суді у справі А. Олійника виступив навіть колишній заступник начальника Людвипільського райвідділу НКВД Г. Клішин, який у 1945 р. за «факти грубого порушення радянської законності» та «за невиконання рішень ЦК КП(б)У і обкому КП(б)У по боротьбі з бандитами» був виключений з партії⁸⁴.

Практично усі свідки з тих чи інших причин, у той чи інший час виявились під контролем КГБ. Результат слідства і суду був визначений наперед. А. Олійник констатував:

«Нічим я не зміг захиститись від цієї напасти зговорених між собою осіб»⁸⁵.

Валерій Марченко передає розмову, яка мала відбутись між слідчим і Антоном Олійником:

«Ти знаєш, Олійнику, – говорив до нього полковник Скоробогатько, – яке зараз міжнародне становище і як наші ідеологічні вороги використовують кожен випадок в середині Союзу, щоби нашкодити. Ти вічно підбурював зеків, протидіяв табірній адміністрації у її виховній роботі, до того ж не бажаєш зовсім перевиховуватися. Твій розшук обійшовся державі в два мільйони карбованців, і на цьому вже буде поставлено крапку»⁸⁶.

Сесія Судової колегії в кримінальних справах Рівненського обласного суду, в результаті сесійного розгляду 22 вересня – 5 жовтня 1966 р., засудила Антона Олійника до розстрілу за статтею 54, пункти 1а (зрада батьківщині), 8 (тероризм), 11 (участь у контрреволюційній організації) Кримінального кодексу УРСР 1927 р. та статтею 188, частина 1 (втеча) Кримінального кодексу РРФСР. 6 лютого 1967 р. вирок виконаний у Києві.

⁸⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 32, 33, 38-40.

⁸⁵ ГДА СБУ, Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 19033. Т. 12. Арк. 183зв.

⁸⁶ Марченко В. Антон Олійник. С. 177.

Методичка і відзнаки

Ще тривав судовий розгляд, а начальник УКГБ по Рівненській області П. Арнаутенко та керівник слідчої групи Н. Дюкарев спрямували 24 вересня 1966 р. для керівництва КГБ УРСР узагальнення «щодо практики проведення допитів та використання криміналістичних і оперативних засобів (на прикладі справи Антона Олійника і Романа Семенюка)»⁸⁷. Наказом КГБ УРСР від 15 жовтня 1966 р. Н. Дюкарев нагороджений грамотою, І. Семикоз – цінним подарунком, В. Плешакову оголошено подяку «за проведення активних слідчих заходів щодо збору доказів, вмиле викриття особливо небезпечних державних злочинців і виявлену при цьому ініціативу і винахідливість». П. Арнаутенку подяку «за виявлену ініціативу, винахідливість і досягнуті конкретні результати на дорученій ділянці роботи» оголошено наказом КГБ УРСР ще 11 грудня 1965 р., зразу ж після затримання А. Олійника і Р. Семенюка. Інших двом слідчим – Е. Шляхову і Н. Посаженикову – подяку оголошено наказом УКГБ у Рівненській обл. 5 листопада 1966 р.

Відомий російський дослідник історії радянських спецслужб Нікіта Петров з приводу підготовки і відомчого поширення узагальнюючих «методичок» зазначив:

«За гучними справами, які розслідувались у центрі чи у республіках, складала узагальнюючий матеріал. [...] І ось матеріал – як шукали і як знайшли – розсилався по всьому Радянському Союзу, щоб кожен у КГБ знав, як це робиться. Були й матеріали, «Збірник статей по агентурно-оперативній і слідчій роботі КГБ», де начальники місцевих підрозділів писали статті про те, як вони працюють»⁸⁸.

5 січня 1967 р. заступник начальника управління КГБ у Рівненській області підполковник М. Кислашко прочитав для слухачів курсів перепідготовки Київської школи КГБ № 204 лекцію про розшук і захоплення колишніх керівників ОУН, які втекли з місць ув'язнення і перейшли на нелегальне становище (на прикладі справи Антона Олійника і Романа Семенюка)⁸⁹. У лекції висвітлено основні агентурно-оперативні заходи УКГБ з розшуку і захоплення втікачів, у т. ч. використання агентури, оперативної техніки, служби зовнішнього нагляду, роботи з громадськістю; поєднання агентурно-оперативних і слідчих заходів у процесі розшуку і захоплення втікачів. Зауважимо, що керівником школи КГБ № 204 у 1966 р. був генерал-майор КГБ Володимир Шевченко, який в якості начальника управління МГБ у Рівненській області санкціонував арешт Антона Олійника в 1947 р.⁹⁰ Коло замкнулось.

⁸⁷ ГДА СБУ, Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 19033. КНС. Арк. 106-134.

⁸⁸ Каныгин Павел. «Дела госбезопасности хранились вечно» (интервью с Никитой Петровым). *Новая газета*. 2019. № 15. 11 февраля. С. 20-21.

⁸⁹ ГДА СБУ, Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 19033. КНС. Арк. 73-105.

⁹⁰ Там само. Т. 1. Арк. 2.

Демонізація

«Оунівський бандит», «оунівський вбивця», «паразит», «гад», «терорист», «бандитський виродок», «душогуб», «грабіжник», «зрадник», «кат», «покидьок», «запроданець», «вовкулака» – це лише дециця ярликів, якими маркували Антона Олійника «широка громадськість» і засоби масової інформації під час підготовки та проведення судового процесу. Класичний набір для найменування маскультової продукції жахить, така собі «лякалка по-радянськи». А ще – ключ до свідомості й підсвідомості радянських людей – молоді, старших, комсомольців, учнів, студентів, колгоспників, робітників, інтелігенції, партійних і безпартійних.

Як відомо з курсу психіатрії, маніяк – це людина з хворобливим станом психіки, для якої характерне зосередження свідомості й почуттів на якійсь одній ідеї. В нашому випадку такою ідеєю-фікс, яку органи КГБ і компартійна номенклатура намагалися (зазначимо – не без успіху) імплантувати в людську свідомість стали злочини «українських буржуазних націоналістів» і, зокрема, одного з «найкривавіших вбивць» Антона Олійника.

Ідеологічні кампанії з метою викриття злочинів «УБН» ще з 1940-х рр. стали іманентною складовою радянського режиму. Дефініція «український буржуазний націоналізм» упродовж майже як півстоліття визначала основний орієнтир для ведення пропагандистського наступу: українська самостійність як ідея, українські націоналістичні сили як її оборонці, правлячі кола буржуазних країн як союзники українських націоналістів. Головний тактичний прийом, застосований радянською пропагандою, полягав у дискредитації самостійницької ідеї шляхом дискредитації її носіїв, що мало досягатися через «викриття» кривавих злочинів і цілковитого морального виродження націоналістів.

Органи КГБ зробили максимум для того, щоб представити Антона Олійника перед широким загалом, найперше його земляками, «бандитом і нелюдом». Для цього були задіяні центральні (московські)⁹¹, республіканські (київські)⁹² та місцеві видання⁹³, в яких упродовж 1966-1967 рр. з'явилися десятки викривальних публікацій про його злочини як українського націоналіста; були організовані десятки зібрань та мітингів громадян з тавруванням «злочинця» й вимогою застосувати до нього найвищу міру покарання (від розстрілу аж до четвертування); влаштовані урочисті перепоховання решток

⁹¹ Народная кара. *Правда*. 1966. 7 октября. С. 6; *Красная звезда*. 1966. 7 октября; *Труд*. 1966. 6 октября.

⁹² Народна кара. *Радянська Україна*. 1966. 7 жовтня; *Сільські вісті*. 1966. 7 жовтня; *Правда України*. 1966. 8 жовтня.

⁹³ Переховувачі бандитів. *Червоний промінь, Костопіль*. 1966. 15 березня. С. 4; Матвієнко О. Народ не забуде – народ не простить. *Ленінським шляхом, Березне*. 1966. 5 липня. С. 3; Ільченко В. Шляхом вбивств і зради. *Червоний прапор, Рівне*. 1966. 19 липня. С. 3; Матвієнко О. Шлях у безсмертя. *Ленінським шляхом, Березне*. 1966. 10 вересня. С. 2-3; Олексієнко М. Сокіл. *Ленінським шляхом, Березне*. 1966. 24 вересня. С. 3; 3 поріддя вовкулаків. *Червоний прапор*. 1966. 14 жовтня; Народна кара запроданцеві. *Червоний прапор, Рівне*. 1967. 10 лютого. С. 4.

людей, які нібито стали жертвами Олійника і його поплічників. Кількість «радянських громадян, вбитих під керівництвом бандита Олійника», виросла в публікації «Червоного прапора» до 211 осіб⁹⁴.

Вимога стратити А. Олійника повторювалась рефреном у рішеннях і зверненнях, ухвалених на мітингах та зборах, проведених влітку 1966 р. у колгоспах імені Чапаєва (с. Друхів), «Дружба» (с. Поліське), «Перше травня» (села Колодязне, Прислuch, Хотинь), селищах Соснове і Першотравневе, селі Малинськ, підприємствах міста Костополя – домобудівному комбінаті, заводі базальтової крихти, меблевій фабриці, склозаводі. Смерті підсудному вимагали у своїх листах, написаних одним і тим самим почерком, й окремі громадяни⁹⁵.

6 жовтня 1966 р., на другий день після оголошення Антонові Олійнику вироку, газета «Правда» і ряд інших центральних видань вмістили публікацію «Народна кара», а ТАРС (Телеграфне агентство Радянського Союзу) дало вказівку всім обласним газетам передрукувати вказану статтю⁹⁶.

Відлуння

Альтернативну інформацію про суд над Антоном Олійником поширювали українські діаспорні видання. «Український вісник» за 1970 р. опублікував клопотання Святослава Караванського, написане 19 березня 1967 р. у Дубралату, де той, між іншим, зазначив:

«6.Х.1966 року Рівенський обласний суд засудив до розстрілу А. Олійника за участь у повстанні проти сталінської сваволі на Західній Україні. [...] У 1947 рр. його було засуджено на 25 років ув'язнення. І от після 19-річного ув'язнення його засудили за те саме ще раз, і на цей раз до розстрілу. Така юридична практика суперечить як «Пактові про людські права», так і всім людським нормам гуманізму. Зворотну силу нашим законам надають самі укази Верховної Ради СРСР»⁹⁷.

Шосте число «Українського вісника» за 1972 р. містить своєрідний некролог «Пам'яті Антона Олійника», укладений групою політ'язнів-українців у Мордовії в серпні 1970 р. Оповідючи про життя А. Олійника, автори наголошують на тому, що в ув'язненні

«поглибилися його знання, розширився світогляд, особливо в літературі, філософії, економіці, соціології. Тепер він ставав небезпечним не тільки як потенціально втікач, бунтар, але й людина, яка, завдяки своїм знанням, могла б колись більше прислужитися своєму народові. Його не можна було зламати, можна було тільки знищити. Але це вже були не роки сталінського терору, а хрущовської соцзаконности. Треба було чекати нагоди,

⁹⁴ Ільченко В. Шляхом вбивств і зради. Червоний прапор, Рівне. 1966. 19 липня. С. 3.

⁹⁵ ГДА СБУ, Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 19033. Т. 11. Арк. 145 (конверт).

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Клопотання С. Караванського. С. 182-183.

щоб надати вбивству пристойного вигляду. І дочекалися! [...]

Влітку 1965 року мордовські табори облетіла вістка: Антон втік втретє. З ним ще один в'язень. До нас, українців, підходили представники інших націй, поздоровляли, раділи разом з нами. Казали: «на таке здатні тільки українці!». Радість збільшилася, коли з України надійшла зашифрована звістка, що втікачі вже там!

Не до уяви та лють, яка охопила тоді кагебістів. Небувала річ! З політичного табору втекла людина. Та ще й у той час, коли на Україні почалось громадське піднесення. У дію приведено було великий апарат розшуку. Нам чекісти говорили відверто: «спіймаємо – і розстріляємо», «живого його більше не побачите». Казали це, знаючи, що за втечу можна засудити не більше, як на три роки. Але що таким закон! [...]

Його судили (втретє) уже не за втечу, а сфабрикувавши справу про масові вбивства під час підпільної діяльності. [...] Остаючись вірними самим собі, ще й очорнили його світлу пам'ять, понабріхували всього, що лише можна було. [...]

І не сказали, що мстять. І не лише йому, його пам'яті, але як і колись у сталінські часи, також рідним. Засудили його сестру лише за те, що не зачинила дверей перед братом, коли той прийшов до неї серед ночі, а нагодувала й переодягнула...

У пам'яті всіх тих, хто знав Антона Олійника особисто, він залишився чесною, правдивою людиною. [...] Бо він – це частка нас самих, наших страждань і сподівань»⁹⁸.

У лютому 1982 р. у мюнхенському журналі «Сучасність» видрукувані спогади про Антона Олійника Валерія Марченка. Фактично за них Марченко отримав свій другий термін, який став для нього фатальним. Тобто, не дивлячись на загрозу арешту, він вважав за потрібне увічнити постать Антона Олійника.

Очевидно, надавав цьому тієї ваги, що вартувала життя.

Андрій Жив'юк, 2014-2019 рр.

⁹⁸ Пам'яті Антона Олійника (08.1970). С. 110-113.